

Jakob Kaplan (s. 1927)

Leerid kahe lipu varjus

Ilmunud ajakirjas „Looming“ 12, 1991.

Oli jaanikuu kolmanda nädala algus ja ma elasin Elvas, armsa koduse nimega suvituskohas, mis oli alles paari aasta eest — 1. mail 1938 — saanud linnaõigused. Muidugi ei osanud ma siis aimatagi, et poolesaja aasta pärast on mul Elvas ustav sõber Koit Silla, kellega ühised kannatused viivad mind kokku juba aasta pärast, ja et Elva linn saab omapärase «rekordi» omanikuks — sauna remont kestab üle viie aasta ning selles ürgeestilikult kaunis kohas ilusa järve ja männikuga kerkivad esile kõiksugu ökoloogilised ja ka demograafilised probleemid.

Enne toda jaanikuud ma Elvat õieti ei tundnudki. Olin seal olnud suvel varsti pärast oma sündimist ja siis vist kahe-kolmeaastasena. Minu neljandast eluaastast peale suvitasime perega Haapsalus, enne seda olime veel Narva-Jõesuus pansionis.

Maailmas möllas sõda — prantslased taganesid, Karjala Kannas oli okupeeritud, Viiburi sünagoog maha põletatud. Kuigi Eestis oli «baaside aeg», polnud mul vähimatki aimu rütsadest. Elasin oma sünnilinnas Tartus ning «GAZ—ZIS—mahhorka» ja «hirss—täi—kirsas» olid kauged ning minule — kolmeteistaastasele poisile — *terra incognita*. Kui täpne olla, siis nägin esimest rütsat kolm aastat tagasi. Suvitades Narva-Jõesuus, aerutasime Rosona jõel Eesti-Ingeris. Tavaliselt läksime tuuleveskini Väikülas, kus puhkasime lahke pererahva juures, ostsime piima, mett ja leiba. Mu ema oli hea sõudja. Aga 1937. aastal jõudsim me mootorpaadiga Vene piirile, arvatavasti Vanakülla. Seal oli ka praam, küla keskuses (koolis, vallamajas?) aga muuseumtuba, kus, kui ma ei eksi, hoiti Eesti-Ingeri rügemendi Vabadussõja-aegset lippu. Riigipiir kulges mäenõlvakut pidi. Meie pool kündis ingerlane, edasi oli asustamata ala — taamal jalgrajal oli näha vene piirivalvur koera ja vintpüssiga.

Minu mõtted olid tollal hoopis mujal, kuigi juba siis lugesin kolme lehte — muidugi «Postimeest» (eriti meeldis mulle «Postimehe» õpilaste tunniplaan — veel praegugi mäletan selle värve, sinist ja oranži), Riias ilmuvat venekeelset «Segodnjat» koos Eesti lisaga «Vesti dnja» («Segodnja» toimetaja või üks toimetajaid E. Mahdus arreteeriti 14. juunil 1941 ja oli hiljem Siberis koos minu isaga) ning Leedus väljaantavat juudikeelset «Di Idiše Štime» koos iganeljapäevase lisaga «Idiše Štime far Eesti». See kolmas leht käis minu vanaisal Šlamo Bakštil, rikkal kaupmehel, firma «Bakšt ja Pojad» omanikul. Mu vanaisa oli sündinud 1872. aastal ja surnud «õigel ajal» — märtsis 1940. Ka oli meil kodus raadio. Sel sügisel olid meil pealegi Palestiinast külas ema vennad, kellest noorim koguni abiellus Tallinnas. Loomaarstist onu Mihael Bakšt oli omal ajal teeninud Eesti suurtükiväes. Teine onu oli olnud 7. jalaväerügemendis kolonel Koerni alluvuses. Tema pole saanud oma elus kordagi

tunda rüssa lõhna, tal on kogu aeg siin Iisraelis sinimustvalge lipp puhveti peal. Ema vanim vend oli aga nelja aasta eest Eestisse tagasi tulnud ja see läks talle kalliks maksma — ta hukkus 14. novembril 1941 Põhja-Uurali surmalaagris.

Olin kuulnud, et venelased olevat hõivanud Leedu ja et Soome reisilennuk „Kaleva” on langenud punakotkastest õhupiraatide ohvriks. Aga nagu eespool mainisin, läks kõik minust mööda, sest mind huvitas ainult see, mis oli toimunud kolm aastatuhat tagasi. Olin süvenenud Vana Testamendi Joosua raamatusse, mida heebrea keeles nimetati lihtsalt *Novi'ks*. (*Novi* ehk *Navi* tähendab eesti keeles prohvetit.) Olin nimelt leerilaps. Juudi poistel on leer kolmeteistaastaselt (pluss üks päev), tütarlastel kaheteistaastaselt. Erinevalt poistest tütarlastel seda ei pühitseta. Selle leeripüha ja ka leeripoisi nimetus on *bar-mitsva* (tütarlastel *bat-mitsva*), mis tähendab heategu, aga ka seaduse käsku. *Bar* on aramea keeles 'poeg', *bat* heebrea keeles 'tütar'. Nimetus ise on suhteliselt uus, kõigest umbes seitsmesaja aastane. Enne öeldi lihtsalt *gadol* — 'suur' või *baronš'in*, s. t. karistusvõimeline, oma tegude eest Jumala ees vastutav. Mida see elus annab ja miks just selline vanusemäär? Vanasti peeti seda iga suguküpsuse eaks. Pärast leeri võib poiss olla palvetamisel «kümnes». Nimelt on palveid ja usu- toiminguid, mida saab talitada ainult siis, kui kohal on kümme meest. Olgu neist nimetatud Toora — viie Moosese raamatu avalik lugemine toorarullist ning palvetamine oma sugulase või mõne muu lahkunu eest — *kadiš*; ka rahva õnnistamine preestri (*kohen* — sellest nimed Kahn, Kahane jt., venepäraselt Kagan, Kogan), s. t. Aaroni järeltulijate poolt, kelle hulka kuulun ka mina; *tefilin*'i panemine — eriliste esemete sidumine pea peale ja käele igal argipäeva hommikul (soome «rukouskotelot», vanakreeka «filakteria'd», vt. 5. Moosese raamat 6—8). Põhja-Aafrika (Magrebi) ja Aasia juutidel on ka komme hommikuti ning Jom-kippuri eelõhtul katta end palverüüga — *tales* (*talit*). Meil Eestis ja enamikus Euroopa maades on säärane rüü üksnes abielumeestel.

Bar-mitsva päevast peale võidakse poissi kutsuda üles lugema Toorat. Leeri-poiss loeb Haftoorat — peatüki Vana Testamendi prohvetitest. Just seda õppisingi Elvas. Haftoorat tuleb ette lugeda erilisel viisil, mille noodisarnased märgid (kantilatsioon, juudi keeles *trap*) on Piiblis olemas, ei ole aga ei «prohvetites» ega ka toorarullis eneses. Muuseas, viis erineb kogukonniti. See on Jeemeni, Sefaradi, Buhhaara ja meie Aškenaži kogukonnal igaühel isesugune. Minu peatükk oli Joosua 2 algusest lõpuni. Eestikeelses Piiblis on selles juttu maakuulajatest (heebrea salakuulajatest — *meraglim*) ja hoorast Rahab (heebrea Rahav) Jeeriko linnast. Väikese kõrvalepõikena olgu öeldud, et veerandsada aastat pärast selle peatüki õppimist olin ise Jeerikos, mis on üks vanemaid linnu maa peal. lidsed müürid on välja kaevatud ja sellest on, kui ma ei eksi, juttu ka eesti keelde tõlgitud raamatus Juuda kõrbe leidudest. Enne vallutamist Iisraeli poolt juunis 1967 oli Jeeriko talviti rikaste araablaste puhkepaik. Suviti on see koht palav ja kuiv, ta asub ju 258 m allapoole merepinda. Osa elanikke on kristlased. Seal on kaks kirikut ning Karantali mäe otsas kreeka õigeusu klooster, millele tsaariaegne Venemaa helde käega annetas. Linnas on ka vene kiriku hooned. Ümberringi laiuvad juudi asulad.

Mustanahalised elanikud on möödunud sajandil Aafrikast siia toodud neegrите järeltulijad.

Talvel õppisin Haftoora viisi kodus, õpetajaks oli meie koguduse rabi vanem poeg. Lühemat aega õpetas mind veel juudi (parempoolse radikaalse) noorsooühingu «Beitar» liige Miša Sverdlov, kes praegu elab Iisraelis. Pärast sõda oli ta Taaralinnas lihakombinaadi direktor. Igatahes olid õpetajad head ja viis ning peatüki algus on mul siiani hästi meeles ja üritan ka seda lugeda sünagoogis. Kuigi alles *kohen*, kutsutakse mind alati üles esimesena — see on isa kaudu päritav.

Vahepeal helistas mulle ema ja käskis koju tulla — oli vist pühapäev, 16. juuni. Tulingi rongiga. Kodus oli pealtnäha kõik normaalne. Läksin vanaema juurde. Vanaema Ljuba Bakšt (neiuna Samsonov) oli sündinud 1868. aastal Tsarskoje Selos ja suri 1949 Narõmis, aga erinevalt meist vaba inimesena. Sinimütsid tahtsid talt vägisi passi ära võtta, kuid see ei läinud neil korda. Muuseas, tema päästiski meid, tõi endaga kaasa meie asjad. Lugu oli selline. Kui meid 14. juunil 1941 vahistati, siis teda ohvrite nimekirjas ei olnud. Kõik riidekapid pitseeriti kinni ja vanainimest ähvardati, et kui kas või üks lips (*galstuk*) puudub, siis vastutab ta oma peaga. Pärast sakslaste sissetungi laskis KGB esimesena jalga. Vanaema võttis kaasa mis sai ja sõitis meid otsima. Tema reis sinna hädaorgu kestis kolm aastat.

Ühesõnaga, sõitsin ema käsul vanaema juurde, kes elas tollal Tähe tänavas. Rüütli tänav Raekoja-poolses otsas Ida Mälsoni toidukaupluse vastas oli seinale kleebitud tumeroosat värvi kuulutus, et venelased tulevad sisse. Alla oli kirjutatud sõjavägede juhataja (mitte ülemjuhataja). Inimesed lugesid, aga mingeid kommentaare ma ei kuulnud. See kõik oli kuidagi imelik, kuid mingit rahutust minus sel päeval ei tekkinud. Nagu juba öeldud, olin mõtetega palmide linnas Jeerikos, «maakuulajate» ja Rahavi juures. (Muide, üks juugendstiili suuri meistreid, E. M. Lilien, kes elas aastatel 1874—1925, joonistas 1908. a. Rahavit. Mullu oli Tel Avivis selle kunstniku näitus.) Kuigi eestikeelses Piiblis on sõna 'hoor' sama tähendusega nagu praegu lihtheebrea keeles, tähendab see Raši Troyes' (1040—1105) piiblikommentaari järgi toiduga varustajat (heebrea *zona*, *mazon* 'toit'). Olgu öeldud, et Raši (Rabi Šelomo Jitshaki lühend) õppis ja elas palju aastaid Wormsis, Hessenimaal Reini ääres. Olen seal käinud. See on ülihuvitav linn. Seal asub Lutheri mälestusmärk ehk Reformatsiooni ausammas (E. Rietschel, 1868) Jan Husi, Savonarola jt. kujudega. Kaks kolmandikku linnaelanikest on katoliiklased, kelle käitumine teiste suhtes on meeldivalt tolerantne. Wormsis asub Euroopa vanimaid juudi kalmistuid, «Der heilige Sand», mis rajatud 1076. Raši maja, «Raši värav» ja sünagoog on pärit aastast 1034.

Kuid tagasi Tartusse ja aastasse 1941. Teisel päeval sõitsin uuesti Elva ning hakkasin usinalt «prohvetit* õppima. Mõtlesin ka oma uuele ülikonnale. Meil oli pruuk, et leerideks sai poiss pikkade pükstega sinisest kalevist ülikonna. Minule õmbles selle rätsep Kaarus, kes on nüüd, poolesaja aasta tagant, jäänud mulle ikka härrasmehe eeskujuks nii oma riietuse, maneeride kui ka soengu poolest. Kaua see

õppimine ei kestnud — teisel või kolmandal päeval olin jälle Tartus ning vahtisin koos teistega ilmatu pikki vene punaarmee voore, mis venisid mitte kaugel meie Magasini tänava majast mööda Laia tänavat üle kauni Vabadussilla põhja poole. Oli palju hobuseid ja vormiriietuses naisi. Mõni neist peatus Maksuameti juures (Lai t. 33) ja kadus siis ikka teisele poole Emajõe. Võõras, meile seninägematu vorm, tolmunud riided lõhnasid saapaviksi, odava parfüümi ning higi järele. Selline voorimine kestis oma kolm ööpäeva. Siiani oli kodus kõik olnud rahulik nagu alati. Vanemad ei rääkinud minu kuuldes midagi, olgugi et isa käis poes tööl ja oleks pidanud üht-teist kuulma.

Ühel päeval läksin Emajõe äärde — pontoonsilla kandis uue turuhoone ligidal olid venelased laagris. Näidati filme ja sõdurid tantsisid harmoonika saatel. Meie politsei oli väljas nagu alati ja ma ei pannud tähele midagi, mis oleks osutanud õnnetusele. Reedel aga olid mingisugused korrarikumised — meelevaldused. Väga palju oli näha esiisa Jakobi vanima poja Ruubeni punase- värvilisi lippe (see vanaaja Iisraeli koosseisus olnud suguvõsa alistati 722. a. ja küüditati Assüüriasse ning nende nn. kümne hõimu järeltulijad elavad praegu arvatavasti Puštustanis ja mujal Aasias. Igatahes on meie rahva mälus alles *ašeret ha-svatim*, seega lootus jõuda tagasi koju. Ehk võib paralleeli tõmmata Kalevi kojutulekuga).

Reedel valitses kodus igatahes juba väga masendatud ning ärev meeleolu.

Oli kurb tunne, otsekui oleks surnu majas, hirmu aga polnud. Et me midagi ei kartnud, tunnistab asjaolu, et õhtul valis isa mulle sinimustvalge mustriga lipsu, mille ta oli kolm aastat tagasi ostnud Picadillyl Londonis, kus viibis emaga äriasjus. See oli just George VI kroonimispäev, 12. mai 1937. Isa tõi sellest kroonimisest kaasa hulga pildiajakirju ning linoleumil maakaardi Tartu linna XVII (juudi) algkoolile. Hiljem süüdistati teda seetõttu sionismi toetamises. Teatavasti oli meie õppekeeleks «kodanlik» heebrea keel. Just nõnda nimetasid seda ürgvana Raamatute Raamatu keelt punased, eelkõige aga meie oma rahva reeturid, kes tõid umbes seitsmemiljonisele Vene keisririigi juudi vähemusele vaimse ja ka füüsilise hukatuse. Eestis olid nendeks eelkõige roosavärvilise «Bialiku» ja «Lichti» klubi liikmed. Eraldi võib nimetada Lätist pärit Idel Jakobsoni, Grab(b)et ning teisi, kelle käed on oma rahva (just juudi ja eesti) verrega määratud. Isegi raugapõlves oleks nende koht rootsi kardinate taga ja menüü «*a la Sevrallag*».

Olen Eesti ajakirjandusest lugenud palju etteheiteid toleaeagsetele riigijuhtidele, et miks nad ei talitanud teisiti. Arvan, et nemad — Päts, Tõnissonid (nii Jaan kui ka kindral Aleksander), Laidoner jt. — kasvasid üles peredes ja seltskonnas, kus omavoli ja ebaõiglus olid tundmatud mõisted. Nad jäid koju. Ei tea küll, kas nad sellega säästsid inimelusi. Aga kas oleks olnud parem, kui nad oleksid sülitanud oma rahvale näkku, lastes jalga nagu «uhked» poolakad või Leedu Smetona? Seda on raske ja minu arvates võimatu otsustada. Meil siin Iisraelis kirjutab kindralmajor Jehošafat Harkavi raamatu, kus ta väidab, et Bar-Kohba ülestõus roomlaste vastu a. 132—135 oli väär samm ja tõi meile huku ning hävingu. Oleks pidanud teisiti

tegutsema. Aga juba vana eestlane ütles, et oleks on hea mees... Ma ei arva, et minu isa oli kergemeelne inimene ja ka rumal mees ta ei olnud (mitte ainult sellepärast, et oli lõpetanud Tartu Ülikoolis majandus- ja õigusteaduskonna). Paljud, kes teda mäletavad, elavad praegugi ja võivad seda kinnitada. Liati oli minu isal nendest verekoertest mälestus, kuigi sellest oli möödas 21 aastat. Ta oli küps, haritud, rikas perekonnainimene. Võib-olla just Eesti Vabariigis möödasaadetud õnnelikud aastad ja elamine haljal oksal, edu igas algatuses (see olenes enda tublidusest ja aususest, intelligentsusest, aga ei maksa ka unustada, et põhirahvuse demokraatlikkusest, heatahtlikkusest ja tolerantsusest. Siinkohal on kahjuks oluline vahe Soome ja Eesti ning Läti ja Leedu vahel) uinutasid hädaohu- tunde ja valvsuse. Isa uskus vist, et EW on igavene, või nagu juudid ütlevad, *l'olam viad*. Nõnda ta ka käitus ja EW pass oli talle kaitsekilbiks igal pool. Olles 1937 läbisõidul Hitleri-Saksamaal, arvustas ta restoranis Aadut nii, et kelner hakkas pelgama. Isa võttis kuuetaskust «Postimehe» ja näitas talle, et vaat mis mees ma olen ja kuskohast pärit.

Isa vanaema tuli Tartusse elama varsti pärast mehe langemist Türgi sõjas. See oli sügisel 1877, ta vennad asusid siis juba Eestis (s. t. Liivimaal) ning meie suguseltsist oli Rosinkode perekond nende seas, kes elasid Taaralinnas juba enne 1860. a. Vaaremal kui sõdurilehel oli õigus elada Vene keisririigis igal pool. Vennad seadsid talle elamise sisse Pihkvas, kus ta kauples riiderestidega ning toitmis oma kolme last. Vanem tütar abiellus Ameerikasse, üks poeg uppus jões, aga teine oligi minu vanaisa, kes külastas sageli Tartus omakseid ja oli sajandi algul austatud kodanik, rikas paber- ja kirjutustarvete kaupmees, kes käis muu hulgas Viiburis paberit ostmas. Vanaisa kaupluses töötas üks Grigorjevi-nimeline noormees, kes kas 1904. või 1905. aastal arreteeriti, sest politsei leidis ta kodust omatehtud pommi. Poisi ema oli lesk, tuli vanaisalt abi paluma. Vanaisa lunastaski poisi välja tingimusel, et too kaoks jalamaid silmapiirilt. Kui vanaema Ida suri, abiellus vanaisa uuesti. Teine vanaema Malka (heebrea 'kuninganna'), keda ma veel mäletan, lebab juba üle 60 aasta Tartus Roosi tänava kalmistul. Ta oli ilus naine ja elu läks ilusasti edasi. Algas I ilmasõda. Vanaema vend langes ja sai postuumselt Georgi risti. Vanaisa ostis sõja lõpul Pihkvas Gogoli tänavasse kena maja, kus praegu on vist sees Pihkva linnapea. Siis oli äkki kõigil lõpp. Saksa Villu väed olid Tartus, Pihkvas aga algas punane terror. Vanaisa vangistati ning heideti keldrisse. Valvuriteks olid hiinlastest punaarmeeelased, kes seisid ukse peal, puust käepidemega saksa käsi- granaadid vööl. Ükshaaval viidi inimesi — kaupmehi, kirikuõpetajaid ja teisi — mahalaskmisele. Vanaisa kuulis äkki Grigorjevi nime. Too oli revolutsiooni- nõukogu esimees või aseesimees. Vanaisa palus paberit ja pliiatsit ning kirjutas: «Võ pomnite 1904 god Kaplan» ja palus selle Grigorjevile üle anda. Hiinlane tegigi seda ja poole tunni pärast hõigati vanaisa välja ning vabastati, teisi aga ootas surm. Suvel punased taandusid, ent asemele tuli teine, mitte vähem verine võim. Kindralmajor Stanislav Bulak-Balakhovitš (sündinud Leedus 1883, mõrvatud Varssavis tundmatu poolt 1940), kes oli muuseas 1918. aastal võidelnud punaste poolel, hakkas inimesi tänavatel avalikult pooma. Tema põhimõte oli võidelda «kommunistide ja juutide vastu». Alati me oleme teistel jalus ... Muide, ta isiklik rätsep oli juut. Ka juudi sõdureid oli vene valges väes. Õnneks ei olnud see

kindral selles paigas peamine tegur, vaid Eesti rahvavägi, kelle kaitse all tuli vanaisa perega üle Peipsi Tartu, kust nelikümmend aastat tagasi oli noor lesk läinud Pihkvasse. Natuke hiljem tuli ka vaarema jalgsi läbi Irboska Taaralinna, kus elas veel neli ja pool aastat. Huvitav on seik, vaarema käis enne I ilmasõda P.-A. Ühendriikides oma tütre külas, aga ta ei tahtnud sinna elama asuda. Meremehena olin minagi Ameerikas, ja ka minul polnud vähimatki isu sinna jääda.

Nii et isa tundis juba seda võimu, ent ta jäi Eestisse vaatamata minu onude hoiatustele, kes 1939. aastal, kui Euroopas möllas juba sõda, sõitsid Venemaa ja Türgi kaudu tagasi Palestiinasse. Meie kodus valitses meeleolu, mida saaks täpselt edasi anda Ave Alavainu sõnadega: «Solvumise serva pääl, ahastuse äärel, uttu hajub meie hää! ja me siit ei pääse.» Läksin sünagoogi reedesele õhtupalvusele — meil algab ööpäev päikeseloojanguga. Oli suvine aeg ja inimesi tuli palvusele vähe. Nagu ütleb mu auväärne tuttav, Talve- ja Jätkusõja veteran ning Turu sünagoogi eespalvetaja Samuel Kruk, on juutidel suvel kaks jumalat — üks linnas ja teine maal, kus enamjagu inimesi suvitab, õhtul kodus, vaatamata ärevusele järgmise päeva leeritseremoonia pärast, kuulasin raadiot. Anti edasi kõiksugu ärevaid teateid ja kuulsin väljendeid, millest varem polnud aimugi.

Hommikul tõusin varakult üles. «Prohveti», s. o. Jehošua rulli, viisin enne sünagoogi ja siis läksime isaga Kivisilla apteegist mööda Suurturule, möödusime Krediitkassa hoonest, mille keldris punased mõrvarid, «maailma päästjad neetud kapitalismikkest», olid 14. jaanuaril 1919, enne mu kalli sünnilinna vabastamist, tapnud süütuid inimesi ja mille seinas oli valgustatud ristikuju. See kelder oli Taaralinna kodanikele avatud igal aastal vabastamise päeval ja siis alati rahvast täis. Tartu vabastasid 1919. aastal 1. ja 3. soomusrong kolonel Partsi juhtimisel ning Julius Kuperjanovi partisanid. Tema pilt oleks pidanud olema iga tartlase ja ennekõike juutide kodus. Need sangarid andsid meie kogudusele (õnnetuse päeval jaanikuus 1941 oli meid Tartus 814 hinge) üle 21 aasta vaba, kindlat ja aulikku elu. Vabadussõja ajal teenisid soomusrongides ja dessantvägedes ka eesti juudid, enamjagu neist olid vabatahtlikud, kes juba siis said aru, kus on õige pool. Olgu neist nimetatud Aleksander Gleser, Joosep Kan, Julius Kahn, Hermann Kahan, Kalman Kaplan (mitte minu sugulane), Isai Sorkin, Maks Šoher (veltveebel, Vene-Jaapani sõja ja I ilmasõja võitleja, Georgi risti kavaler). Kuperjanovlaste hulgas olid juudid Moses Krupkin, algusest peale kuni 1920. aastani, pataljoni vanemarst Samuel Poljakovski, Hirš Prenski ja teised ning muidugi tartlane Bernhard Goldov, kes teenis pataljonis kuni 1923. aastani. Arvan, et ei eesti rahvale ega Taaralinnale oleks juhtunud midagi halba, kui sellele noorele Kalevipoja järglasele, kelle elu lõppes nii varakult Paju lahingus, oleks avatud mälestustahvel otse raudteejaama vastas. See oleks olnud auvõla tasumine, ehkki südames on kahtlus, kui arvesse võtta Rooski tänava juudi kalmistu saatust — ei ole kuigi palju mälestajaid-hoolijaid nende seas, kes peavad otsustama ning mis peaasi, raha andma! Teatavasti küüditati eesti rahva selle armsa poja abikaasa Alice Kuperjanov 14. juunil ning tema edasine saatus on mulle kahjuks teadmata.

Kaldun aina kõrvale, aga seda on ka minust vanemad ja targemad ja suuremad teinud. Selle hea näide on Eesti väljapaistva diplomaadi Aleksander Warma mälestused, mis ilmusid Lundis 1971. See mees nägi kaunis selgelt tulevikku ette. Aga tagasi tapatalgukeldri juurde. Oli inimesi, keda punased ei jõudnud oma põgenemise tõttu mõrvata. Mäletan neist Alfred Hiršbergi ja nimekaimust arsti dr. Kaplanit. Nende pärastine saatus on Euroopa XX sajandi I poole juutidele tüüpiline. Kaplani, kes elas Aleksandri ja Soola tänava nurgal, mõrvasid natsid 1941. aastal, Alfred Hiršberg, kelle pere pages Lätist I ilmasõja aegu 1915. aastal Eestisse nagu paljud lätlased ja juudid, naasis oma sünnimaale, kus me käisime isaga teda Riias vaatamas. See oli, muide, mu esimene välisreis. Ta küüditati 14. juunil 1941 Narõmi, Aleksandrovski rajooni umbes tuhat kilomeetrit Tomskist põhja poole. Kuulduste järgi süüdistatud Alfredit kolmveerand kilo kala varguses ja teda olevat nähtud talvel 1942/1943 jalgsi- etapis vanglasse, kust ta enam tagasi ei tulnud. Needsamad mõrvarid lasksid Emajõel maha inimesi ja toppisid nende kehad jääauku. Siin Iisraelis elab praegugi vanahärra Meir Smeloi, Tartu juudi koguduse matusetalituse kutsari Ševach Smeloi poeg, kes peitis ennast kaldal ära ja nägi oma silmaga süütute hukkamist — teiste seas oli seitsme lapse isa lihunik Stark.

Niisiis jõudsime laupäeval, 22. jaanikuu päeval 1940 kadunud isaga hommikul kella poole üheksa paiku Suurturule, ja vaata imet, Raekojal lehvib kaks lippu: trikoloor ja punane lipp. See tundus mulle küll veider, aga õigust öelda sisendas kindlustunnet, et polegi juhtunud nii suurt õnnetust — Eesti lipp on üleval ja keegi ei saa meile liiga teha ... Inimesi polnud tänaval ja turul kuigi palju ja me läksime Kaubahoovist ja pritsimajast mööda Turu tänavale, nn. suurde sünagoogi. Teine, väiksem sünagoog pärines aastast 1872 ja asus Raatuse tänaval. Suurem, punastest tellistest jumalakoda oli ehitatud aastail 1899—1902. Nurgakivi panek oli väga pidulik talitus, millest võtsid osa Tartu linnavalitsuse ja eesti ning saksa seltskonna ja politsei esindajad. Hoone koos sisustusega läks maksma 30 000 rubla. Eriti ilus oli kõrge *aron-kodeš*, s. t. Püha kapp, kus olid viie Moosese raamatu rullid ja ka väiksemad nn. prohvetid. See oli üks ilusamaid kogu Põhja-Euroopas ja sellele pühendas palju jõudu ja energiat nüüd ammu surnud koguduseliige Tatarker. Sünagoogi teine korrus oli naistele, aga hoovis asus *matsa*'de (lihavõtte ajal ei sööda hapust taignast leiba, vaid *matsa*'t) küpsetusruum, mida nimetati «padraadiks» — venekeelsest sõnast *podrjad*, ja vaestemaja, kus elas teiste armetute keskel Tartu juudi koguduse vanim inimene Mote (Mordhai) Fuks, kes oli sündinud 1835. aastal ja kelle natsid samuti mõrvasid 1941. aastal. Saksa okupatsiooni ajal olid hooned juudid, pärast nende hukkamist sõjavangid ning lõpuks põletasid sakslased maja sootuks maha, loopides sisse süütepudeleid ja granaate. See sündis taganemisel 1944. aastal.

Niisiis olime sünagoogis. Olin kaunis väike poiss ja ruum tundus kohutavalt suur. Närveerisin, aga kõik, ka rahva õnnistamine, läks hästi. Siis sammusime isaga sama teed mööda koju. Raekojal lehvib ikka kaks lippu, aga rahvast oli rohkem. Kodus oli kaetud suur mahagon laud ja oli ka külalisi, ehkki neid ei olnud palju — meil oli veel lein, sest alles kolm ja pool kuud tagasi oli surnud mu vanaisa Salomon Bakšt, kes oli

teatavasti Tartu juudi koguduse esimees. Elasime ju patriarhaalses ühiskonnas nagu praegu siin Iisraeliski. Tulnud olid lähimad sugulased — onu Boris Bakšt, kes hukkus Põhja-Uurali laagris 1941. a. novembris, Muršakite pere ja isa sõber David Užvanski, kelle kantonistist vanaisa oli üks meie Tartu koguduse asutajaid umbes 135 aastat tagasi. Sugulane Herman Rosinko tõi mulle kõige ilusama kingituse — tumedasse pähklipuuusse lõigatud kümme väikese pühendusega hõbeplaadil (ei tea, ehk on see kusagil Eestis veel alles). Teatavasti hukkus Rosinko, väga lihtne, otsekohene ja heasüdamlik mees, koos kirjanik Jüri Parijõe ja teiste märtritega 9. juulil 1941 Tartu vanglas. Pidasin Piibli peatükiga seotud kõne, täpsemalt ma oma häbiks ei mäleta ...

Lauas meil päevasündmustest suurt juttu ei olnud — tavad ei lubanud seda ja tavadest peeti siis veel kinni. Ent pärast lõunat nii kella kolme-nelja vahel olin vaba ning otsustasin oma uhiuues tumesinises ülikonnas, kaelas inglise «Eesti» lips, minna linna. Läksin piki Rüütli tänavat — rahvast oli palju. Rüütli ja Suurturu nurgal jagati Eesti värvidega lindikesi. Ka mina kinnitasin säärase pintsaku revääri külge. Aeg-ajalt tulid üle Kivisilla veoautod kaitseväge sõduritega, kes seisid püsti. Nad olid relvadeta. Rahvas karjus neile hurraa. Autod pöördusid Kүүni tänavale ja sealt ei tea kuhu. Samas kohtasin meie (s. t. «Bakšt ja Pojad») äriteenijat, kelle nimi, kui ma ei eksi, oli Heino Ploom. Meil oli kahekümne teenija ümber ja vahekord kõigi nendega oli hea. Ta kutsus mind endaga kaasa. Seal oli veel noori mehi ning meil oli plaan minna Kaitseliidu majja relvi võtma. Nurgal seisis kordnik, vanem mees, kes manitses rahvast, et olge nüüd rahulikud ja ärge, poisid, tehke rumalust. Meie Heinoga läksime ikka edasi, Promenaadi tänavale ja Vanatalu raamatukauplusest mööda Riia tänavale. Lodja tänava nurgal tuli meile vastu rongkäik ja sealt karjuti minu peale — ma ei mäleta, kas «rikka» või «kurnaja» poeg (hilisemaid väljendeid, nagu «rahva-vaenlane», siis veel ei tuntud). Heino, kes tollal oli 19—20-aastane, ütles neile, et mis te poisist tahate. Pöördusime tagasi ja nii mööduski mu leeripäev kahe lipu varjus.

Algas teistsugune elu. Heino ja majanaaber Ivar Borkman arreteriti veel enne suurküüditamist. Käis juba üksikinimeste jaht. Heebrea keele õpetamine keelati, politseinikud nagu see vanem kordnik kadusid — tulid miilitsad, kes olid esialgu veel tagasihoidlikud. On meeles juhus, et üks joobnud mees pani endale kaela jämeda vorstirõnga ning karjus: mul on kaelas kapitalismiike — see oli Kivisilla juures ning miilits tuli ja lõikas vorstinööri läbi, öeldes, et varsti enam sedamoodi ei naljatata ...

Nagu algasin, nii ka lõpetan oma meenutused Silla perega — s. t. eestlastega, inimestega, kelle maal oli mul õnn sündida ja elada ning kellega koos tegin kauges Siberis mingisuguse hullu tahtel sürrealistlikul eesmärgil mõttetut tööd. Umbes poolteist aastat pärast neid leeripäeva sündmusi olin koos kolme Silla poisiga, kellest Kalev ei tulnud Siberist tagasi, ning Nõo valla poisi Leo Käpaga põlisel soome-ugri alal Tevolgas, ostjakkide (hantide) maal, Tšižapka ülemjooksul umbes 50 kilomeetri kaugusel meie küüditamispaigast Jurtõ-Jerjominast. Talvel oli meie tööks jää lõikamine — kangutasime tükid välja ja tõmbasime käsitsi vintsiga vastaskaldale. Meil oli veel jaksu laulda «Vändra metsas Pärnumaal», kuigi olime näljased. Jahu anti leivaküpsetamiseks «vabale» naisele, põliselanikule ostjakile, kes elas oma hurtsikus

jubedates oludes. Meie hurtsikus olid vähemalt narid ja raudahi. Tema, vaene looduslaps, ei teadnud leivaküpssetamisest midagi ja nii tuligi jahukilost tinane leivakilo. Töötasime kevadeni, katsime käsu järgi jääd õlgedega kinni, aga laeva ega praami ei tulnud ning lõpuks kõik sulas, kadus nagu viirastus nii nagu kõik see «vene värk» — vaev, nälg, kadumaläinud aastad ja elud.

Need read on väike mälestus Eesti Vabariigi lõpupäevadest, vaadates poole sajandi tagant poisi silmadega läbi aegade prisma. See on ka mälestus ühest väikesest Põhja-Euroopa (just Euroopa) maast — EW on minu silmis p r a e g u palju euroopalikum kui nn. lääneriigid. Iseenesest mõistetavalt peab olema selge, et ainult suurtel ja jõukatel rahvastel on lubatud luksus olla juhm oma mõtlemises ja ebaintelligentne oma olemises ja käitumises. See on ka mälestus vabast juudi kogudusest, mis kadus jäädavalt puna-pruun-puna katkus ja mis oli Eesti Vabariigi ja ka eesti elu osa ning mis ei tule iialgi tagasi.

24. paastukuu 1991 —11. lehekuu 1991 Tel Aviv

JAKOB KAPLAN